

Азимова М.У.

**АКСЫ АЙМАГЫНДАГЫ ИСЛАМ ДИНИНИН НЕГИЗИНДЕ
ПАЙДА БОЛГОН ЭСТЕЛИКТЕР**

Азимова М.У.

**ПАМЯТНИКИ ВОЗНИКШИЕ НА ОСНОВЕ ИСЛАМСКОЙ
РЕЛИГИИ В АКСЫЙСКОМ РЕГИОНЕ**

A.U. Azimova

**MONUMENTS HAVE ARISEN ON THE BASIS OF ISLAMIC
RELIGION IN AKSY REGION**

УДК: 94.4.3/728 (575.2)(04)

Бул макалада азыркы Ислам дининин Борбордук Азия аймагына, анын ичинен Кыргызстанга кирип келиши жана жайылтылуусунун негизинде пайда болгон эстеликтер тууралуу айтылат. Ошондой эле, бул эстеликтер элибиздин арасында кандай мааниге ээ экендиги жана Кыргызстандын тарыхындагы орду жөнүндө баяндалат.

Негизги сөздөр: орто кылым, ишеним, ислам дини, тарыхый жерлер, сыйынуу, адам психологиясы, изилдөө.

В этой статье речь будет идти о памятниках, возникших на основе появления и распространения Исламской религии в Центральной Азии, в том числе и в Кыргызстане. Также будет описываться какою значение имеют эти памятники среди народа и о ее месте в истории Кыргызстана.

Ключевые слова: средний век, вера, исламская религия, исторические места, молитва, человеческая психология, исследование.

In this article we will talk about the monuments that arose on the basis of the emergence and spread of the islamic religion in the territory of Central Asia and Kyrgyzstan among it. Also, there we be a talk about the meaning of these monuments among the people, and what role they play in the history of Kyrgyzstan.

Key words: middle age, faith, Islamic religion, historical places, prayer, human psychology, research.

Ислам дининин Кыргызстанда таралуу жана анын бекемделүү мезгили орто кылымдарда өзүнө көп убакытты камтып, империялардын түзүлүшү жана талкаланышы, этностордун биригиши жана кагылышы, элдердин тарыхый-маданий салт-санааларынын, баалуулуктарынын өзгөрүп отурушу сыяктуу Борбордук Азиянын ири окуялары менен коштолуп жүрүп отурган. Бул тарыхый жараян Борбордук Азия аймагынын бүтүндөй бир коомдук өнүгүүсүнө багыт берип, анын келечек өнүгүүсүнө олуттуу таасирин тийгизген.

Көп жылдар бою ислам дининин Борбордук Азияда анын ичинде Кыргызстанда таралуу тарыхын изилдөө алгылыктуу жүргөн эмес. Окуу китептериндеги ислам жана башка диний ишенимдер жөнүндөгү тиешелүү параграфтарды эске албаганда, XVIII-XX кылымдардагы тарыхнаамада ислам дининин Кыргызстанда таралышы боюнча атайын максаттуу изилдөө жок [1].

Эгемендүүлүк ар бирибизге өзүбүздү таануу, өткөн тарыхыбыз жана даңктуу улуу ата-бабалары-

быз менен сыймыктануу, алар калтырып кеткен өтө бай жана маанилүү руханий мурастарын толук укуктуу жана акыл-эс менен пайдалануу мүмкүнчүлүгүн берди. Тарыхка саресеп салсак ушул күнгө чейин такталбаган, изилденбеген, үйрөнүлбөгөн тарыхый-маданий эстеликтер, кол жазма булактар, искусство чыгармалар бар экендигин көрөбүз. Анткени ата-бабаларыбыз миндеген жылдар мурда дүйнөлүк өнүгүүнүн эң жогорку баскычында болгонуна карабай, атеизмге баш оту менен сүнгүп кеткен совет доорунда өз динин таанып-билүү, жайылтуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыратылган эле. Сөз кылынып жаткан проблема боюнча Кыргызстандын эгемендүү мезгилинде кыскача, үстүртөн болсо да иликтөөлөр пайда болуп, массалык маалымат каражаттарында исламдын жайылыш жараянына арналган серептик макалалар жарыяланды. Бул жаатта электрондук маалымат каражаттарында чагылдырылган бир катар материалдарды да айта кетсек болот.

Биздин замандын VII кылымына чейин Кыргызстандын аймагында Борбордук Азиянын башка чөлкөмдөрүндөй эле отпарастык (зороастризм) менен бутпарастык (буддизм), несториандык (христиандык диндин чыгыш багыты) менен манихейлик, теңирчилик сыяктуу түрдүү диний ишенимдер өкүм сүрүп турган. Алардын таасири кайсы чөлкөмдө күчтүү болсо, ошол жерлерде алардын сыйынуучу жайлары курулуп, айланасында жашаган тургундар ошол динге сыйынышчу [7]. Диний ишенимдердин көп түрдүүлүгүнүн натыйжасында Кыргызстандын аймагында диний архитектуралык курулуштар көп учурайт. Мындай жайлардын калдыктары Кыргызстандын аймактарындагы археологиялык эстеликтерде камтылып, алар жөнүндөгү маалыматтар кытай, араб жана европалык булактарда кеңири айтылат [6].

Кыргызстандын аймагынын ислам таасирине активдүү кириши биздин замандын VIII кылымынын ортосунан башталса да, бул дүйнөлүк ири дин менен биздин ата-бабаларыбыздын алгачкы таанышуусу жүз жыл мурун илгеректе – б.а. VII кылымдын орто ченинде эле болгондугу тарыхтан маалым болду. Бул окуя азыркы Кыргызстандын Жалал-Абад облусунун Аксы жана Ала-Бука райондорунун чек арасында жайгашкан “Сафед-Булан” деген кыштактын эзелки тарыхы менен байланыштуу. Аталган жерде байыркы заманда отурукташкан тургундары бар чоң кыш-

так болбосо да, арабдар келгенге чейин эле жергиликтүүлөрдүн маанилүү турак жайы болгондугун Сафед-Буландын этегиндеги археологиялык казуулардан табылган чопо идиштер далилдеп турат.

Эл оозундагы уламыштарда бул жердин эзелки аты Долоно шаар. Бирок бул турак жай кичине болгон менен, анын тегереги өнүккөн шаар-кыштактардын системасынан турган. 22-25 чакырым түштүк-батышында Касан шаары (байыркы Давань мамлекетинде Гуйшуань деп аталган), 15-20 чакырым түндүгүрөөк жагында Керван (Кербен - азыркы Аксы районунун борбору) жана Унгар (Кербендин түштүк тарабында Ун-Кар деген тоочо бар), Ранжит (Кербендин түштүк-чыгышында азыркы Кош-Дөбө айылында жайгашкан эрте орто кылымдагы шаар-калдык) орношкон [1]. Өзбекстандын Наманган шаарынан түндүккө карай жайгашкан Аксыкент, Уйчу, Заркент, Чартак сыяктуу шаарлардан жана жогору жакта аталган шаар-кыштактардан турган бул чөлкөм байыркы кезде Аксы деп аталчу. Ал эми Кербен байыркы Фергананын Чаткал жана Тянь-Шань кербен жолдорунан өтүүчү байыркы кербен жолунда жайгашкан жана шаарлардын урандылары дөбө түрүндө бүгүнкү күнгө чейин сакталып турат [6].

Бул чөлкөмдүн изилденүү тарыхы жалпы Фергана өрөөнүн тарыхын изилдөөгө жалпыланып кошулуп кеткен. Жергиликтүү мифологиялык, араб булактарынын жана кийинки тарыхый изилдөөлөрдүн маалыматтарына таянсак Борбордук Азияга, анын ичинде Аксы чөлкөмүнө арабдардын биринчи жолу келиши Араб халифатынын алгачкы “туура жолдогу халифтеринин” үчүнчү халифи Осмон (644-656) менен төртүнчү халифи Алинин (656-661) мезгилинде болгон. Бул жөнүндө араб булактары да учкай айтып кетишет. Мисалы, 1230-жылы Иленин боюндагы Алмалык шаарында төрөлгөн, кийин Баласагында, Кашкарда жашаган окумуштуу жана акын Джемаль Каршинин “Мулхакот Ас-Сурах” деген китебинде “Халиф Осмондун кезинде Мухаммед бен-Джерирдин кол башчылыгында Испид-Булан деген жерге мусулман жоокерлери жиберилип, пайгамбардын жолдоштору болушкан (сахабилер жана табеиндер) 2700 жоокери “динсиздер” менен кармашууда шейит кетишти” деген сөзүн В.В. Бартольд өз эмгегинде келтирет [4]. Ушундай эле уламышты орус ориенталисти Н.Н. Щербина-Крамаренко 1896-жылы Ферганадан уккан [2]. Ушул мазмундагы, бирок, анча-мынча гана айырмасы бар уламыштар жөнүндө башка окумуштуулар жана изилдөөчүлөр да белгилеп кетишет.

Фергана чөлкөмүнүн түштүк-батыш өнүрүнө, тагыраак айтканда Аксы чөлкөмүнө арабдардан биринчи болуп Кааб ул Ахбор деген кол башчы келген экен. Ал бир нече кагылышуулардан кийин кайтып кетиптир. Арадан бир нече жыл өткөндөн кийин үчүнчү халиф Осмондун мезгилинде Араб халифаты Ферганага “тынчтык чалгын” максаты менен ошол кездеги болочок халиф Азрети Аалынын жээни Мухаммад ибн-Абдуллох Жарирди (Айрым эмгектерде ал “сахиб Мухаммед Хазрет шах-и Джарир, пайгам-

бардын небереси” деп берилет) 20 миң кол менен аттантат. Мухаммад Жарир чү дегенде эле Ферганага келген эмес. Бир нече жылдардан кийин ган ал Аалынын халифтик кылган жылдары (656-661) Самаркандан 12 миң кол менен чыгып, Ферганага кирген. Мухаммад Жарир бул жерде Кува чөлкөмүнүн башчысы Хушдод, Аксыкенттин башчысы Хурмуз, Касан шаарынын башчысы Ахшид (Ихшид) жана Унгар (Ун-Кар) чөлкөмүнүн башчысы Керван-Бас менен бир нече кагылышууларды өткөрөт. Мухаммад Жарир жеңишке ээ болуп, Касан шаарына жакын чыңдалган оорук куруп, бир аз убакыт туруп калат. Унгардын башчысы Керван-Бас кызы Бүбү Убайданы Мухаммад Жарирге турмушка чыгарып, алар тынчтык келишимин түзүшөт. Бирок, бир нече ай бою камоонун натыйжасында Касан шаарын багындырган арабдар басып алуу максатынан кайтпай Керван-Бастын ээлигине карай жөнөп, азыркы Сафед-Булан турган жерге өргүү алышат. Ошол күндөрү Бүбү Убайда төркүлөп келип, атасы Керван-Бас менен Ихшид жума намаз күнү арабдарды кыруу жөнүндө жашыруун бүтүмү бар экендигин угуп калат да, аны күйөөсү Мухаммад Жарирге кабарлайт. Бирок, бул кабарга анча маани бербеген Жарир өргүүсүн улантып, жума намазды бузбоону чечет. Мусулман жоокерлери жума намазга жыгылышканда аларды аңдып турган Керван-Бастын жоокерлери капыстан чабуул коюп, натыйжада 2772 араб жоокери өлүмгө учурайт. Алардын ичинен сахабалардын (пайгамбарыбыз салаллаху алайхи вассаламды көргөндөрдүн), табейиндердин (сахабаларды көргөндөрдүн) баштары алынган. Жалпысынан бул жерде эки тараптан тең миндеген адамдар курман болушкан. Аман калган араб жоокерлери Керван-Бастын соккусуна туруштук бере алышпай, Касанга карай качышат. Бирок, Касандын башчысы Ахшид Керван-Баска тилектеш болгондуктан арабдарды шаарга киргизбей коёт. Кыргыздан калган азыраак жоокерлери жана аялы Бүбү Убайданы алып, Мухаммад Жарир өз мекенине кайтат. Тарыхый булактарда арабдар жолдо Аксыкент шаарынын жанына токтоп, Нарын дайрасына жарааттарын, кан болгон кийим-кечелерин жууп, бир аз убакыт өргүү алган делет. Ошондуктан бул жерде азыркыга чейин Жомашуй деген кичинекей кыштак бар. Кыргыздан калган азыраак жоокерлери жана аялы Тажик тилинде “жомашуй” “ич кийимдерди жууп-тазалоо” деген маанини берет экен. Андан ары Мухаммад Жарирдин калган кошуну Аравияга кайтып кетет.

Өзбекстандын окумуштуулары акыркы жылдары Сафед-Буланга кызыгуу менен мамиле кылууда. Ошол максатта Шах Хаким Халис тарабынан 1811-жылы жазылган “Сафед Булон киссаси” (Повесть о Сафед Булане) деген эмгегин азыркы өзбек тилине ылайыктап 1994-жылы басып чыгарышты [3].

Өзбек окумуштуусу, теги Соотбуландык (Сафед-Буландык) Турсунбай Набиев менен элдик изилдөөчү Мархаматтык Махмуд Хасанийдин пикири боюнча “Сафед-Булон киссаси” орто кылымдарда эле араб тилинде ыр түрүндө жазылган чыгарма экен.

Илимде ал чыгарма “Сафед-Булан тарихи”, “Сафед-Булон киссаси” жана “Газотномаи Шох Жарир” деген аттар менен белгилүү болгон. Кийин аны Хужандий деген адам перс тилине, андан Намангандык бир аты белгисиз адам өзбек тилине которуп, бир топ өзгөртүү менен ыр түрүндөгү поэма кылып жараткан. Бул кол жазма XX кылымдын башында Шах Хахим Халис аттуу өзбек окумуштуунун колуна тийип калат да ал Сафед-Буландыктардын жана башкалардын маалыматтарына таянуу менен 1911-жылы өзбек тилинде китеп кылып жарыялаган. Чыгарманын кол жазмасынын бири «Газот-нома-йи Шох Жарир» деген ат менен Өзбекстандын Бувайда районунун тургуну О.Шерматов аттуу адамдын жеке топтомунда сакталып турат. Сөз кылынып жаткан чыгарманын ичинде камтылган окуялар жөнүндө жергиликтүү нарративдик булактарды изилдеген алгачкы өзбек аалымы Исхаккан Жунайдулла кожо уулунун (Ибрат) 1916-жылы жазылган “Тарих-и Фаргона” деген китебинде да айтылат. Анда ал өз пикирлерин “Таөрихи Шох Жарир” деген эски китепке таянып берет [1].

Сереп кылынган эмгектерге жана акыркы мезгилдеги изилдөөлөргө таянсак, окуянын кыскача таржымалы төмөнкүдөй болгон.

Керван-Бас менен Ахшид жеңишти майрамдап, баштары кесилген денелерди көмдүрбөгө буйрук беришет. Мухаммад Жарирдин аскер башчыларынын биринин Бу Билон (Боболон) аттуу кара түстүү (негритянка) күңү Касан шаарында калып калган эле. Ал кыргындан кийин кожоюнунун башын издеп, бирок, буйруктан коркпой, кесилген 2772 баштын баарын жууп, бир жерге чогултуп көмгөн дешет. Араб жоокерлеринин кесилген баштары көмүлгөн жер алгач “Каллахана” деп атала баштап, кийинчерээк бул жалпы мүрзө катары куран окула турган, зыярат кылуучу жай катары эсептелип калгандыктан Кыргыз-Мечит деген атка конгон. Ал эми жоокерлердин денелери андан 300 метрдей алыстыкта жерге жашырылып, ал жер “Шейиттер Кабыры” деп аталып калган. Керван-Бас Бу Билонду өлүм жазасына тартууга буйрук берет, бирок, Касан шаарынын тургундарынын суранычына байланыштуу тирүү калтырылган делет. Өлгөндөрдүн башын көөмп, сооп кылгандыгына байланыштуу негритянка Бу Билон агарып кеткен экен да, Сафед (ак) Билон деп аталып калат. Бирок, эртеби-кечпи өлүм жазасынан корккон кыз тез эле жарык дүйнө менен кош айтышып, сөөгү Каллахананын жанына коюлган делет. Кийинки жындары бул жер жалпысынан “Сафед-Булан күмбөзү” деп аталып калган делет[5].

Бул “Сафед-Булан күмбөзү”нүн архитектуралык жайгашуусу боюнча окумуштуу Горячева В.Д. «Средневековые городские центры и архитектурные ансамбли Киргизии», аттуу илимий эмгегинде кеңири берген. Окумуштуунун изилдөөсүнө таянсак таштын бетине түшүрүлгөн араб тилиндеги жазуулар ошол мезгилде көзү өткөн араб шейхтерине жана аалымдарына арналып жазылган эскерүү сөздөр болгон [2].

Мухамед Жарир Арстанбапка кайтып келген мезгилде халифатта ич ара араздашуу (фитна – атуулдук согуштар) жүрүп жатыптыр. Муавийлердин колунан Али ибн Абу Талиб мечитте намаз окуп жаткан жеринде хариджит Фанатик Ибн Мулджам (“туура жолдогу халифтерге каршы турган клан муавийлердин даярдаган террорчулары) тарабынан өлтүрүлүптүр. Ошол эле хариджиттер Мединага кайтып келген Мухаммад Жарирди да уу берип өлтүрүшкөн делет. Арадан аз убакыт өтпөй Мединада Мухаммад Жарирдин аялы, Керван-Бастын кызы Бүбү Убайда Фазл аттуу уул көрөт. Фазл эресеге жеткенге чейин атасынын тарыхын укпай жүрөт. 40 жашка чыккандан кийин гана апасы болгон окуяларды ага айтып берет. Фазл таятасы Керван-Бастан өлгөн араб жоокерлеринин кунун алыш үчүн чоң аскер топтоп, Ферганага жортуул уюштурат. Уулу менен кошо жөнөгөн Бүбү Убайда Ферганага жетип, азыркы Кокон шаарынын тарабында өлгөн делинет. Азыркы учурга чейин бул жерде Бувайда деген кыштак бар. Фазл уюштурган жүрүш ийгиликтүү аяктап, ал Фергананын Аксы өрөөнүн кайрадан мусулман динине караткан экен. Уламыштарда жана тарыхый булактардагы маалыматтарга караганда Фазл Касан шаарында туруп, шах титулу менен 16 жыл бул жерди башкарыптыр. Кийин ал Касанда өлүп, сөөгү Каллахананын жанына коюлат. Кийинчерээк көрүстөндүн үстүнө Шах Фазлга арналып “Шах Фазл” деп тарыхта аталып калган чоң мавзолей курулган экен. Акырындап, бул мазар Фергана өрөөнүндөгү ыйык мазарлардын бирине айланып, тегерегине кыштак курулуп, анын аты азыр Сафед-Булан аталып келет [3].

Бул тарыхый окуя 2006-жылдын 5-7-сентябрь күндөрү бүткүл дүйнөлүк ислам лигасынын катышуусу жана демөөрчүлүгү менен Бишкекте өткөн «Орто Азия мусулмандары жана алардын дүйнөлүк цивилизацияга кошкон салымы» аттуу эл аралык конференцияда да чагылдырылган. Аталган Эл аралык конференциянын катышуучусу, Меккедеги Ум аль-Кура медресесинин окутуучусу, доктор Фавваз Бен Али Дхастын докладында мындай тарыхый фактылар келтирилет. Анын пикири боюнча тарыхчы окумуштуу Али аль-Барддын эскерүүлөрүнө караганда, азыркы Кыргызстандын аймагындагы Испид-Булан (Сафед-Булан) деген жерге 2700 шейиттин денеси коюлган, анын ичинде сахабалар менен табейиндердин болгондугу жана алар Халиф Усман ибн Аьффан розияллаху анху, тарабынан жөнөтүлгөндүгү тарыхта белгилүү [1].

Демек, араб дин таануучуларынын Кыргызстандын Аксы аймагына Араб халифатынын алгачкы жылдары эле келиши, Ислам дини менен Кыргызстандыктардын байланышы эрте орто кылымдык доордо эле болгондугу эл аралык денгээлде тастыкталып олтурат. Жогорудагы далил мурдатан эл оозунда айтылып келсе да, бул далилдер эми гана расмий түрдө конференцияларда тастыкталгандыгы чоң илимий жаңылык жана олуттуу тарыхый мааниге ээ. Демек, Сафед-Булан Кыргызстандын чөл-

көмдөрүндө ислам дининин таралуусунун башаты катары “ыйык жай” эсептелип, руханий мааниси зор.

Мындан башка Аксы чөлкөмүндө ислам дининин кирип келишинин негизинде сакталып калган, элибиз барып зыярат кылган жайлар көп кездешет. Биз тарых окумуштууларынын, изилдөөчүлөрдүн эмгектеринен окуп билип, ошону менен катар эле элдин арасында ооздон оозго өткөн уламыш сыяктуу айтылып жүргөн маалыматтарды салыштырып көргөнүбүздө бардык окуя бири бирине айкалышып чындыкты чагылдырып турат.

Мындан ары да мындай Кыргызстандын тарыхында чоң мааниге ээ жерлерди изилдеп үйрөнүүнү жолго коюп, ар бир жердин тарыхына сереп салып, терең изилдесек өз тарыхыбызга зор салым кошкон болобуз.

Адабияттар:

1. Кененсариев Т.К. “Ислам дининин Кыргызстанда таралыш тарыхынан”.
2. Горячева В.Д. “Средневековые городские центры и архитектурные ансамбли Киргизии”. - Фрунзе, 1983.
3. Набиев Т. “Касиеттүү Сафетбулан”. - Бишкек, 2004.
4. Бартольд В.В. “Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана”. - Бишкек, 1996.
5. Кадыров А. “Ала-Бука районунун тарыхы”. - Б., 2003. – 182-б.
6. Анарбекова В.Э. “Аксы өрөөнүндөгү археологиялык эстеликтер жөнүндө”. “Мамлекеттүүлүк, маданият, тарых (Макалалар жыйнагы)”. - Жалалабад, 2003.
7. Абрамзон С.М. “Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер”. - Бишкек, 1999.

Рецензент: к.и.н., доцент Акматова А.Т.